

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2026.96112.1768>

Online ISSN: 2783-252X | Print ISSN: 3060-8171

Narrating Crisis and the Reconstruction of Collective Feeling in *Şoḥbat-e Sang va Sabū*: A Study Based on Raymond Williams's Theory

Narges Oskouie¹

Abstract

Raymond Williams' theory of the "structure of feeling," which emphasizes emotions, lived experience, and prevailing cultural forces, provides a framework for understanding the dynamics of social transformations within literary texts. At historical moments on the brink of change, feelings, lived experiences, and the hidden rhythms of culture manifest themselves in narrative and literary forms before formal structures have the chance to respond. Iranian Constitutional literature emerged within such turbulent transitions, when dominant intellectual, political, and social structures were destabilized by emerging forces. This study applies Williams' framework to Salim Khan Adib al-Hokama's *Şoḥbat-e Sang va Sabū*, reading it as a cultural text that, through humor, imagery, and narrative, represents and critiques addiction as a structural phenomenon in the Qajar era. By analyzing seven key elements—including critiques of traditional medicine as residual structures, depictions of monarchy and addicted armies as dominant or flawed structures, the collapse of social order, and the emergence of a new structure of feeling as a form of cultural resistance—the study demonstrates how the work produces a critical and awareness-raising narrative within prevailing discourses. By shifting the addict's position from "criminal" to "social patient," the author not only responds to the structural crisis of his time but also constructs an empathetic, ethically grounded vision of cultural reconstruction. This analysis highlights the interrelation of language, form, humor, and critical consciousness, showing that *Şoḥbat-e Sang va Sabū* functions not merely as a critical text but as a space for the emergence of an alternative structure of feeling in opposition to the dominant cultural order of the Constitutional period.

Keywords: structure of feeling, Raymond Williams, Iranian Constitutional literature, *Şoḥbat-e Sang va Sabū*, cultural discourse, critical consciousness, addiction critique.

Received: 22 October 2025 :: Revised: 15 April 2026
Accepted: 15 April 2026 :: Published Online: 06 June 2026

New Literary Studies,
Vol 59, No. 1, Spring 2026

1. Department of Persian Language and Literature, Bon.C., Islamic Azad University, Bonab, Iran.

e-mail: nargesoskouie@iau.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-2991-1038>

How to cite this article:

Oskouie, N (2026). Narrating Crisis and the Reconstruction of Collective Feeling in *Şoḥbat-e Sang va Sabū*: A Study Based on Raymond Williams's Theory. *New Literary Studies*, 59(1), 83-107. <https://doi.org/10.22067/jls.2026.96112.1768>

Authors retain the copyright. This is an open access article distributed under Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0). <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Extended Abstract

1. Introduction

This study examines the representation of social crisis and the reconstruction of collective feeling in *Şohbat-e Sang va Sabū* (Conversation of the Stone and the Wine Jug) by Mirza Salim Khan Adib al-Hokama, through the theoretical framework of Raymond Williams, particularly his concept of the “structure of feeling.” Williams, one of the founding figures of British Cultural Studies, reconceptualized culture not as a collection of elite artistic products but as a lived process embedded in historical and material conditions. His notion of the structure of feeling refers to shared yet not fully institutionalized forms of experience, affect, and perception that characterize a particular historical moment (Williams, 1977). These emergent configurations of feeling often appear in literary and artistic works before they become stabilized as formal ideologies.

Situated in the socio-political context of late Qajar Iran and the Constitutional era, *Şohbat-e Sang va Sabū* addresses the widespread crisis of opium addiction. Addiction, which had gradually expanded since the Safavid period and intensified during the Qajar era, had become a deeply rooted social and cultural phenomenon affecting diverse social classes—from court elites and intellectuals to soldiers and ordinary citizens. Rather than treating addiction merely as a moral failing or individual weakness, Adib al-Hokama situates it within broader structures of governance, medical discourse, and social decay.

This research argues that *Şohbat-e Sang va Sabū* is not merely a historical document or moral treatise but a cultural intervention that participates in shaping critical consciousness during a transitional historical moment. Through satire, narrative experimentation, and discursive displacement, the text both reflects and reconstructs collective feeling in an era marked by constitutional aspirations, political instability, and social disintegration. By mobilizing Williams’s categories of dominant, residual, and emergent cultural formations, this study demonstrates how the text negotiates competing forces within Qajar society and contributes to the formation of a new structure of feeling aligned with reformist and constitutionalist sensibilities.

2. Methodology

This study adopts a qualitative, interpretive approach grounded in interdisciplinary cultural-literary analysis. The primary analytical framework is Raymond Williams's cultural materialism, particularly his concepts of dominant, residual, and emergent structures, alongside the structure of feeling as elaborated in *Marxism and Literature* (1977).

The text is analyzed as an active cultural artifact rather than a passive reflection of historical conditions. Accordingly, attention is given to multiple levels of meaning production:

- **Narrative structure and characterization**, including allegorical figures such as “Mr. Opium-Smoker” and other symbolic personae;
- **Language and stylistic hybridity**, including the interplay between ornate classical prose and colloquial expressions;
- **Discursive strategies**, especially satire, irony, and caricature;
- **Representations of social institutions**, including traditional medicine, the absolutist state, the military, and religious groups.

Through close reading, the study identifies how the text articulates tensions among residual (traditional medical beliefs and mystical practices), dominant (Qajar absolutism and hegemonic power structures), and emergent (constitutionalism, scientific rationality, reformist consciousness) cultural formations.

Rather than isolating addiction as a social pathology, the analysis situates it within a network of cultural meanings and institutional failures. Special attention is given to moments where emotional intensities—disillusionment, irony, indignation, anxiety, and hope—coalesce into a shared sensibility that signals a shifting structure of feeling. In line with Williams's theory, these affective elements are treated as historically significant indicators of cultural transition.

3. Discussion

The findings reveal that *Soḥbat-e Sang va Sabū* constructs a multi-layered critique of Qajar society by exposing the complicity of various institutions in the proliferation of addiction. Three principal forces are foregrounded: traditional physicians promoting opium as medicine, the absolutist state, and a morally deteriorated military.

First, the text critiques traditional medicine as a **residual structure**—a cultural formation inherited from the past that continues to operate despite its incompatibility with modern scientific discourse. By satirizing charlatan physicians

and absurd remedies, Adib al-Hokama exposes the persistence of pre-modern epistemologies that legitimize addiction. These residual elements are not passive survivals but active components of hegemonic continuity, reinforcing outdated norms and resisting reform.

Second, the Qajar state is depicted as the **dominant structure** responsible for institutional decay. The government appears not as a protective authority but as a facilitator of corruption, negligence, and moral decline. Through biting satire and ironic narration, the author challenges the naturalization of political authority—a process Williams identifies as central to cultural hegemony. By destabilizing the state's legitimacy in narrative form, the text opens discursive space for constitutional critique and reformist aspirations.

Third, the portrayal of an addicted and ineffective military symbolizes the collapse of modernization efforts. The army, ostensibly a sign of national renewal, remains entangled in both residual traditions and dominant corruption. This image reflects a deeper crisis of confidence and contributes to what may be interpreted as a shared emotional register of distrust and anxiety—a core component of the emergent structure of feeling.

A particularly significant transformation occurs in the representation of the addict. In dominant Qajar discourse, the addict was often stigmatized as morally corrupt and socially disposable. Adib al-Hokama rearticulates this figure as a **social patient** rather than a criminal deviant. This discursive displacement marks a shift in cultural perception: addiction becomes a symptom of systemic dysfunction rather than individual immorality. Such redefinition reflects an emergent ethical sensibility aligned with reformist and proto-modern social thought.

Moreover, the stylistic hybridity of the text—its mixture of elevated classical prose, colloquial language, satire, digressions, and narrative fragmentation—mirrors the instability of a society in transition. The restless, digressive structure embodies what Williams describes as the lived, affective dimension of historical change. Language itself becomes a site of cultural struggle, generating collective feelings of ridicule, indignation, resistance, and cautious hope.

Through humor and exaggeration, Adib al-Hokama does more than criticize; he cultivates a shared emotional community among readers. Satire functions as a medium for collective recognition, enabling society to perceive its own contradictions. In this sense, the text participates actively in constructing a new cultural horizon, anticipating ideological transformation through affective realignment.

4. Conclusion

This study demonstrates that *Şohbat-e Sang va Sabū* is not merely a reflection of Qajar social realities but a performative cultural act engaged in reconstructing collective feeling during the Constitutional era. By applying Raymond Williams's theoretical framework, particularly the concepts of dominant, residual, emergent formations and the structure of feeling, the analysis reveals the text's dynamic role in mediating historical transition.

Adib al-Hokama exposes residual medical beliefs, critiques the dominant absolutist state, and portrays institutional decay, especially within the military. Simultaneously, he articulates an emergent structure of feeling characterized by critical awareness, ethical reconsideration, and reformist aspiration. The redefinition of the addict as a social patient signals a profound discursive shift, reflecting broader transformations in moral and social imagination.

The stylistic and linguistic complexity of the text reinforces this cultural work. Its hybrid prose and satirical mode generate a lived emotional resonance that precedes formal ideological articulation. In Williams's terms, the text captures the affective texture of a generation experiencing crisis and striving toward renewal.

Ultimately, *Şohbat-e Sang va Sabū* should be understood as an active participant in the cultural struggles of its time. It not only documents the crisis of addiction but contributes to reshaping collective consciousness by challenging hegemonic narratives and fostering a new configuration of shared feeling. Through its interplay of satire, narrative experimentation, and cultural critique, the work exemplifies how literature can function as both a site of representation and an agent of historical transformation.

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2026.96112.1768>

شاپای چاپی: ۸۱۷۱-۳۰۶۰ | شاپای الکترونیکی: ۲۵۲۸-۲۷۸۳

روایت بحران و بازسازی احساس جمعی در

«صحبت سنگ و سبُو» بر بنیاد نظریهٔ ریموند ویلیامز

نرگس اسکویی^۱

چکیده

این پژوهش با تکیه بر نظریهٔ «ساختار احساس» ریموند ویلیامز، به تحلیل بازنمایی بحران اجتماعی و شکل‌گیری احساس جمعی در کتاب صحبت سنگ و سبُو می‌پردازد. مسئلهٔ اصلی پژوهش بررسی این است که متن چگونه در بستر تحولات اجتماعی عصر قاجار، تجربه‌های زیسته و عواطف جمعی مرتبط با پدیدهٔ اعتیاد را بازنمایی کرده و در شکل‌دهی به آگاهی فرهنگی نقش ایفا می‌کند. در این راستا، اثر به‌مثابهٔ متنی فرهنگی و فعال در تولید معنا تحلیل شده و با رویکرد تحلیلی-تفسیری، مؤلفه‌های ساختار احساس در سطوح روایت، زبان و بازنمایی اجتماعی بررسی شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد متن از طریق طنز، روایت انتقادی و جابه‌جایی معنایی مفاهیم، ساختارهای مسلط اجتماعی را به چالش کشیده و با بازتعریف جایگاه معتاد از «مجرم» به «بیمار اجتماعی»، نوعی آگاهی انتقادی و همدلی اجتماعی را برمی‌سازد. همچنین اثر با بازنمایی فروپاشی نظم اجتماعی، نقد نهادهای سنتی و طرح امکان مقاومت فرهنگی، به شکل‌گیری ساختار احساسی نوینی در بستر تحولات مشروطه کمک می‌کند. بدین ترتیب، مقاله نشان می‌دهد این اثر صرفاً بازتاب وضعیت اجتماعی نیست، بلکه در مقام کنشی فرهنگی، در بازسازی احساس جمعی و تولید معنای اجتماعی مشارکت دارد.

کلیدواژه‌ها: ساختار احساس، ریموند ویلیامز، ادبیات مشروطه، صحبت سنگ و سبُو، گفتمان فرهنگی، آگاهی انتقادی، نقد اعتیاد.

تاریخ ارسال: ۱۴۰۴/۰۷/۳۰؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۲۶
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۲۶؛ انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۳/۱۶

نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، شماره ۲۳۲، بهار ۱۴۰۵، صص ۸۳-۱۰۷
مقاله پژوهشی

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بناب، دانشگاه آزاد اسلامی، بناب، ایران

e-mail: nargesoskouie@iaue.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-2991-1038>

ارجاع به این مقاله:

اسکویی، ن. (۱۴۰۵). روایت بحران و بازسازی احساس جمعی در «صحبت سنگ و سبُو» بر بنیاد نظریهٔ ریموند ویلیامز.

<https://doi.org/10.22067/jls.2026.96112.1768>

جستارهای نوین ادبی، ۵۹(۱)، ۸۳-۱۰۷.

مقدمه

نظریه نقد فرهنگی ریموند ویلیامز Raymond Williams، با تأکید بر روابط پیچیده میان فرهنگ، جامعه و تاریخ، یکی از شیوه‌های نوین در تحلیل متون ادبی و اجتماعی است. ویلیامز بر این باور است که فرهنگ به عنوان یک ساختار اجتماعی، تنها محدود به آثار هنری و ادبی نیست بلکه به عنوان یک نیروی مداوم در تغییر و شکل دهی به آگاهی اجتماعی و ساختارهای قدرت عمل می‌کند. یکی از مفاهیم کلیدی در نظریه ویلیامز «ساختار احساس» است که به درک و تجربه‌های اجتماعی و فرهنگی یک دوره خاص اشاره دارد و نشان می‌دهد که چگونه گروه‌ها و طبقات مختلف اجتماعی به مسائل و مشکلات زمانه خود واکنش نشان می‌دهند (Williams, 1977, p. 132). در این چارچوب، نقد فرهنگی به تحلیل چگونگی انعکاس مسائل اجتماعی و فرهنگی در متون و آثار ادبی می‌پردازد و نشان می‌دهد که این آثار چگونه می‌توانند به عنوان بازتاب‌دهنده و شکل‌دهنده آگاهی عمومی و احساس اجتماعی عمل کنند. یکی از مهم‌ترین حوزه‌هایی که نظریه نقد فرهنگی ویلیامز می‌تواند در تحلیل آن به کار آید، مسائل اجتماعی و فرهنگی پیچیده‌ای است که در دوره‌های مختلف تاریخ به وجود آمده‌اند. در این راستا، معضل اعتیاد به مواد مخدر در ایران، به ویژه در دوران قاجار و مشروطه، یکی از مسائلی است که توجه زیادی را در تاریخ اجتماعی و فرهنگی این دوره جلب کرده است. در دوره قاجار، اعتیاد به عنوان یک پدیده اجتماعی به طور گسترده در میان طبقات مختلف اجتماعی گسترش یافت و از آن زمان به بعد به عنوان یکی از مشکلات اساسی جامعه ایران باقی ماند. این موضوع در آثار ادبی آن زمان به ویژه در دوران مشروطه به طور جدی مورد نقد و بررسی قرار گرفت.

در پنج سده اخیر، اعتیاد به مواد مخدر به یکی از چالش‌های دیرپای جامعه ایرانی بدل شده و پیامدهای متعددی را در حوزه‌های فرهنگی و اجتماعی به دنبال داشته است. گرچه آگاهی ایرانیان از خواص درمانی و اثرات نشئه‌آور مواد مخدر، سابقه‌ای کهن دارد، اما بیشتر پژوهشگران و مورخان، گسترش تدریجی و عمومی گرایش به این مواد را به عنوان نوعی عادت فرهنگی و تفنن اجتماعی، به دوران صفویه نسبت داده‌اند. روند فراگیر شدن مصرف مواد افیونی که در این دوره آغاز شد، در دوران قاجاریه شتابی بیش‌تر گرفت، تا آنجا که به رفتاری رایج در میان مردان و زنان شهرنشین و روستایی، در تمامی طبقات اجتماعی، تبدیل شد. در عصر صفویه، موادی چون حبّ تریاک و مطبوخ کوکنار به طور محسوسی در زندگی روزمره مردم نفوذ یافته بودند (تاورنیه، ۱۳۸۳، ص. ۶۳۹؛ کمپفر، ۱۳۶۰، ص. ۲۹). از مهم‌ترین عوامل این شیوع، می‌توان به منع شرعی شراب و در پی آن، گرایش به جایگزین‌هایی چون تریاک، چرس و بنگ اشاره کرد؛ جایگزین‌هایی که از نظر فقهی مجاز شمرده می‌شدند (بهائی، ۱۳۸۶، ص. ۷۶۲؛ مجلسی، ۱۳۶۲،

ص. ۳۲؛ جنابدی، ۱۳۷۸، ص. ۸۸۱). حتی قانون منع شراب‌خواری در دوران شاه عباس اول نیز، چندان نپایید و به‌زودی لغو گردید (صفا، ۱۳۷۸، ص. ۱۱۳). افزون بر این، توصیه‌ها و تأییدهای طبی دربارهٔ فواید جسمی و روانی این مواد نیز در رواج آن‌ها بی‌تأثیر نبود (عمادالدین شیرازی، ۱۳۸۸، صص. ۵۲-۵۸؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲، ص. ۴۵۵). گسترش شیرخانه‌ها به‌عنوان فضاهایی عمومی برای مصرف مواد (کیوانی، ۱۳۹۲، ص. ۶۴؛ متی، ۱۳۸۹، ص. ۱۷۳) و توسعهٔ کشت و تجارت این مواد در مناطقی چون مرودشت، لنجان و سوزیان (خورموجی، ۱۳۸۰، ص. ۹۱؛ شاردن، ۱۳۷۲، ص. ۵۴) نیز موجب شد که مواد افیونی جایگاهی ثابت در فرهنگ روزمره بیابند. در دورهٔ قاجار، این میراث اعتیاد نه تنها حفظ شد بلکه با شدت و دامنه‌ای بیشتر ادامه یافت و طیف وسیعی از افراد جامعه، از رجال درباری گرفته تا روشنفکران، اهل قلم و حتی روحانیان، به علل گوناگونی به مصرف آن روی آوردند (آقاجری و همکاران، ۱۳۹۱، صص. ۱۹-۲۵). از جملهٔ این علل، باور به خواص درمانی، نقش آرام‌بخش و تخدیری مواد مخدر در تسکین آلام زندگی، و نبود منع صریح شرعی در خصوص مصرف آن‌ها بود (ادیب‌الحکما، ۱۳۸۰، ص. ۱۵؛ بلوشر، ۱۳۶۰، ص. ۲۸۹). چنین رواجی، پیامدهایی چون آشفتگی فرهنگی و انحطاط اجتماعی را به دنبال داشت (آقاجری و همکاران، ۱۳۹۱، صص. ۲۶-۳۱). در همین دوران است که نخستین متون انتقادی مستقل نسبت به این پدیده ظاهر شدند؛ از جمله اثر ذوالفقار از نورعلیشاه ثانی که در آن به انتقاد از انحرافات برخی از درویش در زمینهٔ مصرف تریاک پرداخته شده است (نورعلیشاه، ۱۳۸۲، ص. ۱۸)، و نیز نوشته‌هایی از ادیب‌الحکما که در قالب روایت و رساله، فاجعهٔ اعتیاد را به‌روشنی به تصویر کشیده‌اند.

اثر انتقادی «صحبت سنگ و سبو» یا «شب‌نشینی رمضان»، از جمله آثار ادبی-علمی و انتقادی دوران مشروطه است که به بررسی معضل اعتیاد می‌پردازد. نویسندهٔ این اثر، میرزا سلیم‌خان ادیب‌الحکما، پیش از نگارش این کتاب، در سال ۱۳۲۴ هجری قمری کتاب دیگری با عنوان تفننات ثلاثه را تدوین و منتشر کرده بود؛ اثری که به سفارش و با حمایت مالی حاکم بوشهر و رئیس گمرکات خلیج فارس به چاپ رسید. در این کتاب، ادیب‌الحکما به بررسی منشأ، مزایا و مضرات سه عنصر تفریحی و فرهنگی رایج در ایران آن روزگار، یعنی تنباکو، تریاک و چای پرداخته و در پایان، با معرفی معجون‌های خاص، آمادگی خود را برای درمان و ترک اعتیاد مصرف‌کنندگان انواع مخدرات اعلام کرده است (ادیب‌الحکما، ۱۳۸۰، ص. ۱۱). اثر بعدی او، صحبت سنگ و سبو که در سال ۱۳۲۷ هجری قمری منتشر شد، به نوعی دنباله‌ای بر تفننات ثلاثه محسوب می‌شود و بازتابی از واکنش‌ها و پاسخ‌هایی است که از سوی معتادان هم‌روزگار نویسنده نسبت به طرح ترک اعتیاد وی ابراز شده است. ادیب‌الحکما در این کتاب، با نثری آراسته، رسمی

و در عین حال طنزآمیز، و با بهره‌گیری از زبان جد و شوخی، در قالب ذکر حوادث تاریخی و داستانی با عنوان «آقای تریاک‌کش و نوکر آفاکش»، به تحلیل ابعاد مختلف آسیب اجتماعی می‌پردازد. او در این نوشتار، وضعیت معتادان و زیان‌هایی را که نه تنها به خود، بلکه به خانواده، اجتماع و حتی نهضت مشروطه و مجاهدان آن وارد کرده‌اند، به تفصیل شرح می‌دهد.

بیان مسأله و سؤالات پژوهش

کتاب صحبت سنگ و سبو از جمله آثار برجسته دوره مشروطه است که در آن میرزا سلیم خان ادیب‌الحکما، با زبانی آمیخته از طنز، جد و بیان ادیبانه، به طرح آسیب‌شناسی اجتماعی اعتیاد در دوره قاجار و مشروطه می‌پردازد. این اثر نه تنها حاوی اطلاعات دقیق و ارزشمند درباره پیشینه تاریخی گسترش مواد مخدر در ایران است، بلکه به واسطه فرم روایی، بهره‌گیری از عناصر بلاغی، شخصیت‌پردازی تمثیلی، و ساختارهای گفت‌وگویی، از ظرفیتی روایی و ادبی برخوردار است که امکان خوانشی جامعه‌نگرانه از آن را فراهم می‌آورد. بهره‌مندی از رویکرد ریموند ویلیامز در تحلیل فرهنگ، به‌ویژه مفاهیمی چون ساختار احساس، گفتمان‌های اجتماعی و آگاهی انتقادی، بستری نظری غنی برای تحلیل این اثر فراهم می‌کند. ساختار احساس در نظریه ویلیامز ناظر بر شیوه‌هایی است که افراد یک دوره تاریخی خاص، تجربه‌های زیسته‌شان را پیش از آن‌که در قالب گفتمان‌های رسمی ثبت شوند، حس و بیان می‌کنند. این مفهوم به‌ویژه در تحلیل متونی که همزمان بار عاطفی، فرهنگی و انتقادی دارند، کارآمد است. صحبت سنگ و سبو دقیقاً در چنین فضایی نوشته شده است؛ فضایی میان تجربه و گفتمان، که نویسنده از خلال نثر آیرونیک و روایت‌های بینامتنی، تجربه‌های زیسته و بحران‌های اجتماعی عصر خویش را بازتاب می‌دهد و درصدد برآمده با خلق نوعی آگاهی اجتماعی، مخاطب را به سوی تحول و اصلاح اجتماعی هدایت کند. اهمیت این تحقیق در آن است که برای نخستین بار، صحبت سنگ و سبو نه صرفاً به‌عنوان یک سند تاریخی یا گزارش اجتماعی، بلکه به‌مثابه متنی فرهنگی-ادبی بررسی می‌شود که در آن، بیان روایی و ساختار احساسی متن، هم‌پایه با محتوای انتقادی آن مورد تحلیل قرار می‌گیرد. از این رو، پژوهش حاضر در پی آن است که با تکیه بر مبانی نظری ویلیامز، به درکی عمیق‌تر از چگونگی بازتاب معضل اعتیاد، شکل‌گیری آگاهی انتقادی، و تلاقی گفتمان‌های غالب، باقی‌مانده و نوظهور در این اثر دست یابد. پژوهش حاضر از منظر رویکرد کیفی و در چارچوب مطالعات میان‌رشته‌ای، به‌ویژه تلفیق مطالعات فرهنگی با نقد ادبی، سامان یافته است. روش تحلیل، مبتنی بر تفسیر انتقادی و خوانش فرهنگی متن است که بر اساس نظریه «ساختار احساس» ریموند ویلیامز صورت می‌گیرد.

سؤالات اصلی پژوهش نیز از این قرار است:

زبان، سبک و نمادهای فرهنگی به کاررفته در اثر چگونه به بازتاب معضل اجتماعی اعتیاد و واکنش جامعه نسبت به آن کمک کرده‌اند؟

گفتمان‌های اجتماعی و انتقادی حاضر در کتاب چگونه به شکل‌گیری آگاهی انتقادی مخاطب نسبت به وضعیت اجتماعی دوران قاجار و مشروطه منجر می‌شوند؟

ادیب‌الحکما چگونه با ترکیب طنز، جد و روایت‌پردازی ادیبانه، تجربه‌های اجتماعی زیسته را به ساحت آگاهی فرهنگی و انتقادی انتقال می‌دهد؟

پیشینه پژوهش

بررسی‌های پیشین نشان می‌دهد که روی کتاب صحبت سنگ و سبو تا کنون کمتر کار تحقیقی و انتقادی صورت گرفته و عمدتاً این اثر به عنوان منبعی مستند برای بررسی پیشینه مصرف، تولید و گسترش مواد مخدر در دوره قاجار و مشروطه به کار گرفته شده است. از جمله آقاجری و همکارانش (۱۳۹۱) در مقاله «علل رواج اعتیاد در جامعه عصر قاجار و آثار اجتماعی آن»، تابش و آقاجری (۱۳۹۶) در مقاله «پیدایی و شیوع اعتیاد به افیون در عصر صفوی»، دهقان حسام‌پور و رنجبر (۱۳۹۵) در مقاله «تجاری شدن تریاک در اقتصاد ایران دوره قاجار» و صالحی (۱۳۹۳) در مقاله «تاریخچه مصرف تریاک در ایران» در پژوهش تاریخچه مصرف تریاک در ایران، همگی از داده‌ها و گزارش‌های این اثر بهره برده‌اند.

تنها اثر پژوهشی که مستقلاً به تحلیل و بررسی کتاب صحبت و سنگ و سبو پرداخته است، مقاله‌ای است با عنوان «ادبیات دوره مشروطه و نظرگاه انتقادی به معضل اعتیاد به مواد افیونی» از اسکویی (۱۴۰۱). این مقاله تلاش کرده است جنبه‌های ادبی و فرهنگی اثر، به ویژه زبان، سبک و طنز نویسنده، و نقش آن در بازتاب و نقد اجتماعی اعتیاد، را برجسته کند. با این حال، تحلیل اسکویی نیز بیشتر بر جنبه‌های جزئی زبانی و سبکی متمرکز بوده و هنوز خوانشی نظام‌مند از متن در چارچوب نظریه‌های نقد فرهنگی و مفاهیمی مانند «ساختار احساس» صورت نگرفته است. به ویژه، ظرفیت اثر در بازنمایی تجربه‌های زیسته و شکل‌دهی به آگاهی انتقادی جامعه عصر قاجار، به طور جامع مورد ارزیابی قرار نگرفته است.

از این رو، پژوهش حاضر با اتکا بر نظریه ویلیامز، قصد دارد علاوه بر بررسی زبان و سبک اثر، تحلیل فرهنگی- ادبی گسترده‌ای ارائه دهد که نشان دهد چگونه صحبت سنگ و سبو نه تنها اطلاعات تاریخی، بلکه ساختارهای

احساسی، تجربه‌های زیسته و ظرفیت انتقادی متن را بازتاب می‌دهد و به بازسازی آگاهی فرهنگی در دوران مشروطه می‌انجامد.

مبنای نظری پژوهش

نظریه فرهنگی ریچارد ویلیامز، به‌ویژه مفهوم «ساختار احساس» (Structure of Feeling)، چارچوب نظری اصلی این پژوهش را تشکیل می‌دهد. ویلیامز، که یکی از پایه‌گذاران مطالعات فرهنگی بریتانیا در دهه ۱۹۷۰ میلادی است، در آثار خود از جمله *Marxism and Literature*، فرهنگ را نه فقط به‌عنوان مجموعه متون والا یا محصولات هنری، بلکه به‌مثابه یک «شیوه زندگی زیسته» در نظر می‌گیرد که همواره در تعامل و کشمکش با ساختارهای مادی و تاریخی قرار دارد. (Williams, 1977, p. 19) از نظر او، فرهنگ باید در بستر روابط طبقاتی، تاریخ اجتماعی، و کنش‌های ایدئولوژیک فهم شود.

مفهوم «ساختار احساس»، یکی از مفاهیم کلیدی در نظریه ویلیامز است که برای فهم و تبیین تجربه‌های عاطفی و زیسته‌ای به کار می‌رود که هنوز به گفتمان‌های رسمی و تثبیت‌شده تبدیل نشده‌اند. ویلیامز این مفهوم را نوعی واسطه میان ساختارهای اجتماعی عینی و تجربه ذهنی افراد و گروه‌ها می‌داند. (Williams, 1977, pp. 132-134) به بیان دیگر، ساختار احساس به آن بخش از فرهنگ اشاره دارد که هنوز در حال شکل‌گیری است، در حاشیه زبان قرار دارد، اما قویاً با زندگی اجتماعی پیوند دارد و در قالب ادبیات، هنر، سبک زندگی و حتی عبارات غیررسمی روزمره بروز می‌کند.

ویلیامز بر آن است که ساختار احساس، غالباً در آثار هنری و ادبی ثبت می‌شود، زیرا این آثار امکان آن را فراهم می‌آورند تا شکل‌های غیررسمی و سیال احساسات جمعی، به‌گونه‌ای زیباشناختی و اجتماعی بازنمایی شوند. در این میان، ادبیات نقشی دوگانه دارد: هم بازتابی از موقعیت‌های تاریخی است و هم ابزار خلق و بازتولید آگاهی اجتماعی. از همین‌رو، تحلیل آثار ادبی با تکیه بر ساختار احساس، می‌تواند ما را به درکی ژرف‌تر از دگرگونی‌های فرهنگی و اجتماعی در یک دوره خاص رهنمون سازد. (Williams, 1977, p. 160) مفهوم «ساختار احساس» نزد ویلیامز به فضای میانی و سیال میان تجربه‌های زیسته و گفتمان‌های رسمی اشاره دارد؛ جایی که «احساسات هنوز شکل نیافته، در حال تکوین و غالباً خاموش» بازتاب می‌یابند. (Williams, 1977, pp. 132-134) ساختار احساس به ما این امکان را می‌دهد که آن دسته از واکنش‌های عاطفی، اخلاقی و زیباشناختی گروه‌ها و طبقات اجتماعی را مطالعه کنیم که هنوز به ایدئولوژی مسلط تبدیل نشده‌اند، اما نشانه‌هایی از دگرگونی اجتماعی، تضاد طبقاتی، بحران اخلاقی یا

آگاهی انتقادی را در خود دارند.

این نظریه بر پیوند تنگاتنگ میان فرهنگ، تجربه زیسته، ساختار اجتماعی و تحولات تاریخی تأکید دارد و تلاش می‌کند تا نشان دهد که چگونه احساسات، درک‌ها و نگرش‌های جمعی یک دوران، در قالب‌های فرهنگی و بیانی خاصی متجلی می‌شوند. ویلیامز بارد تقلیل‌گرایی اقتصادی و زیباشناسی صرف، بر آن است که فرهنگ را باید به مثابه فرایندی زنده و در حال شدن درک کرد که هم‌زمان با بازتاب دادن شرایط اجتماعی، در شکل‌دهی به آگاهی انتقادی و پویایی اجتماعی نقش دارد. از این‌رو، نظریه ساختار احساس نه تنها ابزار مفیدی برای بررسی زمینه‌های اجتماعی و تاریخی متون است، بلکه به تحلیل نحوه تلاقی عاطفه، تجربه و ایدئولوژی در تولید معنا نیز یاری می‌رساند.

یافته‌های پژوهش

تحلیل محتوای کتاب صحبت سنگ و سبو بر اساس چارچوب مفهومی نظریه ریموند ویلیامز، که این اثر نه تنها بازتابی از وضعیت اجتماعی ایران در دوران مشروطه است، بلکه در سطحی عمیق‌تر، شکل‌گیری یک آگاهی انتقادی نسبت به معضل اعتیاد و نیروهای مسلط فرهنگی و سیاسی را بازنمایی می‌کند. نویسنده اثر، ادیب‌الحکما، در بستر مناسبات اجتماعی و ساختارهای فرهنگی زمانه، سه نیروی عمده در گسترش اعتیاد را شناسایی و نقد می‌کند: اطبای مروج اعتیاد، حاکمیت استبدادی و فسادساخته آن، و بی‌انضباطی نهادهای نظامی. هر یک از این عوامل، به مثابه بازتاب‌هایی از ساختار اجتماعی مسلط (Dominant Structure) به شکل انتقادی در روایت داستانی و غیر داستانی اثر به تصویر کشیده شده‌اند:

۱- نقد طب سنتی و پزشکان مروج افیون به مثابه ساختار پسماند:

از منظر ویلیامز، مفهوم ساختار پسماند (Residual Structure) به آن دسته از عناصر فرهنگی اطلاق می‌شود که از گذشته به جامانده‌اند و همچنان در زمان حال حضور دارند، اما دیگر با شرایط کنونی تطابق کامل ندارند. این عناصر، اگرچه در گذشته نیروی مسلط فرهنگی بوده‌اند، اکنون در تقابل یا در حاشیه با نیروهای فرهنگی غالب یا نوظهور قرار دارند: «یک عنصر فرهنگی پسماند، نه صرفاً یک بازمانده منفعل از گذشته، بلکه اغلب فعالانه در حال بازتولید و حتی سازماندهی نوعی مقاومت یا تأثیرگذاری بر فرهنگ مسلط است، به‌ویژه زمانی که به صورت نهادی یا گفتمانی بازآفرینی شود» (Williams, *Marxism and Literature*, 1977, p. 122)

در کتاب صحبت سنگ و سبو، ادیب‌الحکما با زبان طنز آلود و انتقادی، باورهای ریشه‌دار در طب سنتی مبنی بر

خاصیت درمانی مواد افیونی را به چالش می‌کشد. از منظر ریموند ویلیامز، این باورها مصداق روشن ساختار پسماند هستند؛ یعنی عناصر فرهنگی‌ای که برخاسته از نظم پیشامدرن‌اند، اما همچنان در قالب روایت‌ها، مناسک یا نهادهایی مانند طبابت سنتی بازتولید می‌شوند. این عناصر، هرچند با تحولات مدرنیته و دانش پزشکی نوین همخوانی ندارند، اما در گفتمان فرهنگی عصر مشروطه، به‌ویژه در میان لایه‌هایی از طبقه متوسط و سنت‌گرا، حضور فعالی دارند. نویسنده با نمایش چهره‌ای کاریکاتورگونه از حکمای عوام‌فریب، روایت‌هایی طنزآمیز از معجون‌های مضحک، و شرح حال بیماران فریب‌خورده، سازوکار این پسماند فرهنگی را افشا می‌کند؛ پسماندی که در خدمت حفظ مناسبات سلطه سنتی است و در برابر حرکت آگاهی‌بخش تجدد و اصلاحات پزشکی مقاومت می‌کند. بدین ترتیب، متن تنها به نقد یک خرافه بسنده نمی‌کند، بلکه با برجسته‌سازی ناهماهنگی این ساختار پسماند با گفتمان نوظهور علم‌گرایی و مدرن‌سازی، نقش مهمی در صورت‌بندی نوعی آگاهی انتقادی ایفا می‌کند؛ آگاهی‌ای که به تعبیر ویلیامز، می‌تواند با عناصر ظهورکننده (Emergent) در پیوند قرار گیرد و فرهنگ مسلط را به چالش بکشد.

۲- بازنمایی نظام سلطنتی و دولت استبدادی به‌مثابه ساختار مسلط: (Dominant)

در منظومه فکری ریموند ویلیامز، ساختار مسلط فرهنگی (Dominant Structure) به شبکه‌ای از نهادها، ارزش‌ها و باورهایی اطلاق می‌شود که در یک مقطع تاریخی خاص، هژمونی را در اختیار دارد و از طریق بازتولید معانی و عادت‌واره‌ها، در خدمت تثبیت وضعیت موجود است. (Williams, 1977, p. 108-112) ویلیامز تأکید دارد که ساختار مسلط نه فقط از طریق اجبار بلکه با بازنمایی خود به‌مثابه «وضع طبیعی و عقلانی امور» عمل می‌کند و با بهره‌گیری از نهادهای فرهنگی، اشکال تفکر و کنش اجتماعی را هدایت می‌نماید. ویلیامز تأکید می‌کند که این ساختارهای مسلط، با بهره‌گیری از هژمونی فرهنگی، از طریق عادت‌واره‌ها (habitus) و نهادهایی چون آموزش، رسانه، دین، و حتی ادبیات، آگاهی جمعی را کنترل و بازتولید می‌کنند. به‌زعم وی، هر ساختار مسلط همواره با نیروهای پسماند (residual) و برآمده (emergent) درگیر است و امکان مقاومت از درون آن نیز وجود دارد. (Williams, 1977, p. 122).

ادیب‌الحکما نظام استبدادی قاجار را دقیقاً در همین چارچوب، به‌مثابه ساختار مسلطی که عامل گسترش اعتیاد است، بازنمایی می‌کند. او در لابه‌لای روایت‌های طنز و کنایه‌آمیز، با تمرکز بر بی‌کفایتی دولت، فساد ساختاری، نبود مراقبت اجتماعی و رواج خرافه‌گرایی دولتی، نه فقط نهاد دولت بلکه منطق مشروعیت‌بخش آن را نیز به نقد می‌کشد. روایت‌های او از «شاه بی‌خبر» و «حکیم رشوه‌خوار»، مصداق‌هایی از عملکرد ساختار مسلط‌اند که به‌جای درمان

رنج اجتماعی، آن را تثبیت و نهادینه کرده‌اند. اینجا بازنمایی دولت نه به‌عنوان ناجی بلکه به‌عنوان تولیدکننده بیماری و اعتیاد ظاهر می‌شود. این نگاه، با طرح بدیلی برای آگاهی عمومی، به جایگزینی گفتمان حاکم یاری می‌رساند.

در متن کتاب صحبت سنگ و سبو، با بازنمایی چنین ساختار مسلطی مواجهیم که در آن، دولت استبدادی نه تنها ناتوان از حل بحران اجتماعی اعتیاد است، بلکه خود به‌مثابه عامل تسهیل و تداوم آن بازنمایی می‌شود. ادیب، ریشه‌های معضل اعتیاد را در ناکارآمدی و ناآگاهی نهاد دولت، بی‌توجهی مسئولان و ساختارهای نظم سلطنتی جست‌وجو می‌کند. ادیب‌الحکما در ارزیابی عوامل دخیل در گسترش اعتیاد، جز کاهلی معاندان و سودجویی حکیمان و سوداگران مواد افیونی، استبداد حکومتی و غفلت دولتمردان از احوال ادارات، قشون و عموم ملت را یکی از مهم‌ترین دلایل شیوع گسترده اعتیاد به مواد افیونی می‌داند: «همانا مراتب مذکوره یکی از هزارم نتایج وخیمه تغافل اولیای دولت مستبده و از تکاهل روسای منجمده بود که ابنای وطن را گرفتار این گونه دردهای بی‌درمان و خرابی‌های بی‌سامان کرده بود» (ادیب‌الحکما، ۱۳۶۴، ص. ۱۶)؛ نویسنده، سران استبداد و دشمنان مشروطه نظیر محمدعلی شاه و وزیر جنگش، امیر بهادر حسین پاشا، ملقب به سپهسالار اعظم و عده‌ای دیگر را از عاملان اصلی نابسامانی‌های وطن، از جمله شیوع اعتیاد معرفی می‌کند و می‌نکوهد (ادیب‌الحکما، ۱۳۶۴، ص. ۱۶).

او با نثری طنزآمیز، گاه تلخ و گاه گزنده، این ایده را مطرح می‌کند که «متولیان نظم» خود به تخریب آن دامن می‌زنند؛ چنین بازنمایی‌ای در راستای تحلیل ویلیامز قرار می‌گیرد که ساختارهای مسلط را نه به‌عنوان نیروهایی ایستا، بلکه به‌مثابه فرایندهایی پویا و در معرض مقاومت و بازخوانی می‌بیند. ادیب با استفاده از روایتی مبتنی بر مشاهده، نقد مستقیم، و هجو اجتماعی، آنچه را ویلیامز آگاهی برآمده (emergent consciousness) می‌نامد، وارد میدان می‌کند. بدین ترتیب، او در دل گفتمان مسلط، گسست‌هایی ایجاد می‌کند که امکان پرسش از مشروعیت دولت، ساختار قدرت و روایت‌های رسمی را فراهم می‌سازد. ادیب‌الحکما، در این بازنمایی، نه صرفاً نویسنده‌ای منتقد، بلکه کنشگری گفتمانی است که از ظرفیت‌های زبان، روایت و طنز برای بازتعریف رابطه میان دولت، جامعه و فرد بهره می‌برد. نقد او به ساختار استبدادی، در حکم مقابله با فرآیند طبیعی‌سازی قدرت (naturalization of power) است؛ فرایندی که ویلیامز آن را یکی از کارویژه‌های کلیدی هژمونی می‌داند (Williams, 1977, p. 110).

۳- فروپاشی ساختار اجتماعی به‌مثابه بحران در ساختار مسلط

در کتاب صحبت سنگ و سبو، ادیب‌الحکما همچون یک ناظر متعهد اجتماعی، تصویر جامعی از فروپاشی نظم اجتماعی و فرهنگی عصر قاجار ارائه می‌دهد. این فروپاشی نه صرفاً در ابعاد سیاسی، بلکه در لایه‌های عمیق‌تر زندگی

روزمره، اخلاق عمومی، نظام درمانی، مناسبات خانوادگی و حتی آداب اجتماعی بازتاب یافته است. روایت‌های انتقادی او از صعوبت راه‌ها، ناکارآمدی دستگاه‌های اداری، فروپاشی انسجام قومی و نبود شفافیت در نظام ثبت و ضبط اسناد (ادیب‌الحکما، ۱۳۶۴، صص. ۷۲-۲۲) به مثابه نشانه‌هایی از بحرانی فراگیر در بطن فرهنگ مسلط عمل می‌کنند.

این فرهنگ مسلط، که در ادعای خود عقلانیت، مشروعیت و سامان‌دهی امور اجتماعی را بر عهده دارد، در مواجهه با واقعیات زندگی ایرانیان عصر قاجار، صرفاً چهره‌ای ناکارآمد، متظاهر و فریبکار از خود نشان می‌دهد. پزشکان ناآگاه، حکیمان شیاد، کارگزاران فاسد، قشون معتاد و اشرافیتی طماع که نسبت به اصلاح امور بی تفاوت‌اند، همگی عناصر این نظم ظاهراً مستقر اما عملاً ازهم‌گسیخته‌اند. در این میان، طنز تلخ ادیب‌الحکما، همانند شیوه «هزل اخلاقی» در سنت ادبی فارسی، به ابزاری برای افشای همین ناکارآمدی بدل می‌شود.

از منظر مفهومی، این وضعیت را می‌توان در چارچوب نظریه ساختارهای فرهنگی ریموند ویلیامز تحلیل کرد. ویلیامز معتقد است که ساختار مسلط، زمانی که در حفظ انسجام اجتماعی و فرهنگی ناکام بماند، فضای ذهنی و عینی برای ظهور ساختارهای نوظهور یا حاشیه‌ای فراهم می‌آید. (Williams, 1977: 123-128) در این روایت، اثر ادیب‌الحکما نه فقط افشاگر نظم ازکارافتاده قاجاری است، بلکه با برجسته‌سازی تجربه‌های زیسته قربانیان این نظم، مانند حاجی وزیر، فرآیند گسست از فرهنگ فروپاشیده و میل به رهایی را نیز نمایندگی می‌کند.

شخصیت حاجی وزیر، تاجر ثروتمندی که در دام اعتیاد، بی‌مسئولیتی اطرافیان و خیانت حکیمان فریبکار سقوط می‌کند، نمونه‌ای روشن از فاجعه‌ای انسانی است که در بستر ساختارهای فروپاشیده فرهنگی و اجتماعی رخ می‌دهد. نه نهاد خانواده، نه نظام درمانی و نه عرف و اخلاق حاکم، هیچ‌یک توان پیشگیری از این سقوط را ندارند. در این تصویر، جامعه نه فقط دچار ناکارآمدی، بلکه گرفتار بی‌نظمی ساختاری و بی‌افقی اخلاقی شده است. از این منظر، روایت ادیب‌الحکما فراتر از نقد فردی، نوعی شمایل‌شکنی فرهنگی و دعوت به بازاندیشی در بنیان‌های اجتماعی محسوب می‌شود.

۴- تصویر قشون آلوده به اعتیاد به مثابه نهاد معیوب مدرن

ویلیامز، در کتاب مارکسیسم و ادبیات، مفهومی بنیادین با عنوان «ساختار احساس» (Structure of Feeling) مطرح می‌کند که به تجربه‌های عاطفی، شهودی و زیسته افراد در یک دوره تاریخی خاص اشاره دارد. این ساختار، نه کاملاً ایدئولوژیک است و نه صرفاً تجربی، بلکه ناظر به احساساتی است که هنوز به مفاهیم تثبیت‌شده یا گفتمان

مسلط بدل نشده‌اند، اما در لحظه تاریخی‌ای که جامعه در حال گذار است، به‌نحوی زنده، مشترک و نیمه‌آگاهانه تجربه می‌شوند. ویلیامز در توضیح این مفهوم می‌نویسد: ساختار احساس با معناها و ارزش‌هایی درگیر است که به‌طور فعال زیسته و احساس می‌شوند؛ نه آن‌گونه که ثبت یا تحلیل شده‌اند، بلکه آن‌گونه که در لحظه وجود دارند. این مفهوم به عناصر خاصی چون انگیزش، بازداری، و لحن اشاره دارد؛ به‌ویژه به عناصر عاطفی آگاهی و روابط» (Williams, 1977, p. 132). او در ادامه تأکید می‌کند که ساختار احساس «فرضیه‌ای فرهنگی» است که از تلاش برای فهم چنین عناصر و پیوندهای آن‌ها در یک نسل یا دوره تاریخی به‌دست می‌آید (Williams, 1977, p. 131). ویلیامز همچنین بر این نکته پافشاری می‌کند که ساختار احساس اغلب در شکاف میان «فرهنگ مسلط» و «فرهنگ نوظهور» پدیدار می‌شود؛ جایی که تجربه‌های عاطفی جدید هنوز واجد بیان رسمی نیستند، اما در متون ادبی، هنری و روایی، به‌نحوی حسی و پیشانظری بروز می‌کنند (Williams, 1977, p. 134-135).

در این چارچوب مفهومی، یکی از شگفت‌انگیزترین یافته‌های این پژوهش، تصویر قشون ایران است که به‌جای آن‌که نماد اقتدار، نظم و نوسازی ملی باشد، به نماد انحلال اخلاقی و جسمانی فروکاسته شده است. سربازانی که درآمد اندک خود را صرف مصرف تریاک می‌کنند، نه‌فقط گواه انحطاط نهاد نظامی‌اند، بلکه بازتاب نوعی بحران احساسی-اجتماعی در سطحی عمیق‌ترند. این نهاد که می‌بایست یکی از مؤلفه‌های سازنده «ساختار در حال ظهور» در دولت مدرن مشروطه باشد، همچنان در بند دو ساختار دیگر گرفتار مانده است:

ساختار پسماند: یعنی سنت‌های پوسیده ارتش قاجار، مناسبات کهنه، فرماندهی ناکارآمد و بی‌انضباطی نهادی؛

ساختار مسلط: یعنی بی‌کفایتی نخبگان سیاسی، فساد اداری و ناکارآمدی کلان حکومتی.

ادیب‌الحکما با مشاهده مستقیم این وضعیت و از طریق گزینش واژگان، پرداختن به جزئیاتی مانند سرباز معتاد، بی‌نظمی در صفوف، فقدان روحیه ملی و میزان اندک پرداخت، نه‌فقط گزارشگری واقع‌گراست، بلکه دست به نوعی تولید عاطفی معنا می‌زند. او با زبان استعاری و لحن ضمنی اما انتقادی، نوعی «احساس مشترک از بی‌اعتمادی» به نهادهای حکومتی را بازنمایی می‌کند که یکی از عناصر بنیادین «ساختار احساس» از نظر ویلیامز به‌شمار می‌آید. در این روایت، ما با تصویری از نهاد نظامی مواجهیم که بیش از آن‌که در خدمت نظم نوین باشد، پژواک بحران است؛ پژواکی از ناکامی در گذار به دولت مدرن. این احساس، هنوز در قالب نظریه‌ای مدون بیان نشده، اما در متن ادیب‌الحکما حضوری زنده دارد. به بیان دیگر، نویسندگان، نه‌تنها ناظر بیرونی وقایع است، بلکه به‌نحوی ناخواسته، شریک در تولید آن چیزی است که ویلیامز آن را «لحن زیسته» بحران در دوره‌های گذار می‌نامد؛ لحنی که از دل

فرو بستگی، اضطراب، و حس ناتوانی شکل می‌گیرد و در نهایت، به متون ادبی و روایی نفوذ می‌کند.

۵- شکل‌گیری ساختار احساسی جدید در قالب مقاومت فرهنگی

ریموند ویلیامز در توضیح «ساختار احساس» بر این نکته تأکید می‌کند که این مفهوم به «عناصری از معنا و ارزش» می‌پردازد که در زندگی روزمره مردم به‌طور زیسته و عاطفی تجربه می‌شود. به تعبیر او، ساختار احساس «مجموعه‌ای از انگیزش‌ها، محدودیت‌ها، و لحن‌هایی است که وجوه احساسی آگاهی و روابط انسانی را شامل می‌شود» (Williams, 1977, p. 132). برخلاف ایدئولوژی‌های صلب که عمدتاً بازنمایی‌های منجمد از نظام‌های فکری‌اند، ساختار احساس واجد نوعی پویایی تاریخی است؛ چراکه از درون تجربه‌های زیسته، هنوز نهاده نشده، و در حال تکوین گروهی یا نسلی برمی‌خیزد. ویلیامز یادآور می‌شود که این ساختار «نوعی فرضیه فرهنگی است که از تلاش برای درک عناصر احساسی و پیوندهایشان در یک نسل یا دوره خاص به‌دست می‌آید.» (Williams, 1977, p. 131). ادیب‌الحکما با استفاده از روایت‌پردازی تمثیلی و زبانی مطایبه‌آمیز، شکل‌گیری نوعی ساختار احساسی تازه را در جامعه به تصویر می‌کشد. در این تصویر، گروه‌های متنوعی از اهل خوش‌گذرانی، شامل «تریاک‌خوران، تریاک‌کشان، شیرکشان، تزریق‌کنان، روح‌الاجنه‌فوران افیونیون... قلیان بلی‌کشان، بنگ‌خوران، حشیشیون... عرق‌خوران دائم‌السر... قماربازان» (ادیب‌الحکما، ۱۳۶۴، ص. ۱۷) در پیوندی کمیک با پنج گروه از شیادان، یعنی «مارگیران، فال‌بینان، جن‌گیران، جادوگران، کیمیاگران»، گرد هم آمده و نهادی خیالی به نام «اجتماعیون عیاشیون» را پدید می‌آورند. این نهاد ساختگی، قانون اساسی، نظام‌نامه و حتی پرچمی ویژه دارد که نمادهای آن، شامل دو وافور، دو چوپوق، دو بطری و دو برگ بازی (لکات) است (ادیب‌الحکما، ۱۳۶۴، صص. ۱۸-۱۹). هدف این گروه مضحک، مقابله با مشروطه‌طلبان و دفاع از «حقوق» خود در قالب آرایش نظامی نمادین است: «ترتیب دستجات و نقشه حرکت این است که عموم افیونیون به‌خصوص شیرکشان‌های شیر‌زبان در میمنه و حشیشیون در میسر و خمیریون مرتعشون -مانند بید لرزان- در قلب لشکر ثابت بایستند» (ادیب‌الحکما، ۱۳۶۴، ص. ۲۰). با بهره‌گیری از چنین لحن و تصویری، نویسنده نوعی گفتمان کنایه‌آمیز را شکل می‌دهد که ضمن تأیید مبارزه مشروطه‌چیان، نفرتی عمیق نسبت به اعتیاد و معتادان ابراز می‌دارد. ادیب‌الحکما که خود از حامیان جریان مشروطه است، تلاش‌های صورت‌گرفته برای مهار مصرف مواد مخدر -مانند «تحدید تریاک اداره نظمیه» و فشارهای «موزرهای مجاهدین»- را در کاهش این بحران مؤثر می‌داند (ادیب‌الحکما، ۱۳۶۴، ص. ۱۵). او نتیجه این اقدامات را چنین توصیف می‌کند:

«از اثر قانون رشوت‌ناپذیر، عادت دیرینه و طبیعت ثانویه افیون در اندک زمانی متروک گردید و اوضاع ناگوار قهوه‌خانه‌ها و شیرخانه‌ها از لوٹ و چرک آن کثافتکاری پاک و پاکیزه شدند؛ پس این همه مشکلات را همت مردان حل کرد و این همه امر محال را غیرت جوانان سهل کرد» (ادیب‌الحکما، ۱۳۶۴، ص. ۱۶).

در این نمایش طنزآلود از رویارویی، طبقه‌ای به ظاهر مدرن، اما از نظر اخلاقی منحط و مادی‌گرا ترسیم می‌شود که در برابر گفتمان اصلاح‌طلبانه و عدالت‌جوی مشروطه می‌ایستد. آنچه در این تقابل برجسته است، نه فقط ماهیت اجتماعی یا سیاسی آن، بلکه تأکید بر بعد احساسی و هیجانی آن است؛ یعنی نشانه‌ای از شکل‌گیری ساختاری احساسی تازه که در واکنش به فساد، تباهی و فروپاشی آرمان‌ها سر برآورده است. به تعبیر ریموند ویلیامز، جامعه پیش از رسیدن به درکی نظری و تحلیلی، نخست از رهگذر تجربه‌های عاطفی، زبان نمادین و لحن طعنه‌آمیز خود را بازمی‌شناسد. در این روایت نیز، احساس مقاومت و بیزاری، در قالب طنز و تصویرهای استعاری، به صورت نوعی خودآگاهی جمعی پیش از تغییر جلوه‌گر می‌شود؛ گویی پیش‌شرط تحول، بازشناسی خویشتن در آینه طنز است و لحنی کنایه‌آمیز نشان می‌دهد؛ گویی جامعه، پیش از آن‌که تغییر کند، باید خود را در آینه طنز بشناسد.

در این جا، طنز ادیب‌الحکما ابزار انکار و انتقاد صرف نیست، بلکه شیوه‌ای برای خلق همبستگی عاطفی و برساختن یک گفتمان فرهنگی بدیل است؛ گفتمانی که، به زبان ویلیامز، «پیش از آن‌که به ایدئولوژی غالب بدل شود، در لایه‌های حسی، زبانی و فرهنگی شکل می‌گیرد». (Williams, 1977, p. 134) از این رو، مقاومت فرهنگی در روایت او، نه یک کنش صرفاً آگاهانه، بلکه برآمده از ساختاری از احساس است که در لحن، تمثیل و انتخاب واژگان او حلول یافته است.

۶- پیوند روایت طنز با آگاهی انتقادی

ریموند ویلیامز در توضیح «ساختار احساس»، به اهمیت عناصر فرهنگی که به‌طور زیسته و عاطفی در تجارب اجتماعی و تاریخی مردم ریشه دارند، اشاره می‌کند. وی تأکید دارد که «ساختار احساس» نه فقط مفاهیم ایدئولوژیک را در برمی‌گیرد، بلکه نوعی حساسیت و آگاهی جمعی را در جریان تحولات فرهنگی، اجتماعی و تاریخی به نمایش می‌گذارد. در واقع، این مفهوم از پیوند میان احساسات، تجربیات و روابط اجتماعی به‌وجود می‌آید و به این ترتیب، فرصتی را برای انتقال گفتمان‌های نوظهور فراهم می‌کند که هنوز در لایه‌های حسی، زبانی و فرهنگی خود را شکل داده‌اند و در حال تکامل هستند. (Williams, 1977, p. 132) ویلیامز می‌گوید که این ساختار احساسی، از تلاش

برای درک «عناصر احساسی و پیوندهایشان» در یک دوره خاص به دست می آید و پیش از آنکه به صورت یک ایدئولوژی منسجم درآید، در تجربه های زیسته و گفتمان های فرهنگی منعکس می شود. (Williams, 1977, p. 131).

ادیب الحکما، در متن خود، طنز و هجو را به عنوان ابزارهایی برای انتقاد از وضعیت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی به کار می برد. به ویژه، او از این ابزارها برای نشان دادن فساد پزشکی، انفعال نظامی و بی عملی اجتماعی استفاده می کند. در این روایت، ادیب الحکما با بهره گیری از زبان طنز، نه تنها فضا را به گونه ای نقد می کند که در آن گفتمان های حاکم به چالش کشیده شوند، بلکه تجربه فردی و عاطفی خود را به سطح آگاهی جمعی ارتقا می دهد. این فرایند دقیقاً همان چیزی است که ویلیامز در بحث «ساختار احساس» مطرح می کند؛ ویلیامز معتقد است که طنز و هجو، می توانند از طریق درگیر کردن خواننده در یک «ساختار احساس» خاص، تجربه های عاطفی و اجتماعی را به شیوه ای مؤثر منتقل کنند. ادیب الحکما، در کنار هجمه به معتادان، فرماندهان و صاحب منصبان وابسته به افیون، گروهی دیگر را نیز بی نصیب از نقد نمی گذارد: صوفیان. شواهد تاریخی و متون مستند نشان می دهند که در دوره صفویه و به ویژه در عصر قاجار، برخی فرقه های صوفی مسلک به افراط در مصرف مواد مخدر روی آوردند؛ موضوعی که موجب افول شأن تصوف و سبب خفت و انحطاط آن شد (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶، ص. ۵۲۰). در این زمینه، دالمانی، جهانگرد فرانسوی، در سفرنامه خود از فرقه خاکساریه (که بنیان گذار آن غلام علی شاه از قلندریان جلالیه هند بود) چنین روایت می کند که پیروان این طریقت، با ظاهری آشفته و آلوده، از راه گدایی زندگی می گذراندند و با عوام فریبی، خسارات معنوی و مالی به مردم ساده دل و روستایی وارد می کردند. او همچنین می افزاید که «در صورت دسترسی به مشروبات الکلی، آن ها را بی حد مصرف می کنند و در استعمال تریاک، بنگ و حشیش افراط می ورزند» (دالمانی، ۱۳۳۵، ص. ۱۷۷).

این تصویر در متن صحبت سنگ و سبو نیز بازتاب یافته و نشان از موضع تند نویسنده در انتقاد از رویه های ناپسند رایج در برخی طریقت های صوفی دارد. ادیب الحکما در سراسر اثر خود، با لحنی کنایه آمیز و گاه هجو آلود، نشنگی حاصل از مواد مخدر را با حالت های وجد و سکر عرفانی مقایسه می کند و در این مقایسه، از واژگان خاص متصوفه بهره می گیرد:

«جمعی از حشیشیان که داعیه ملکوتی گری دارند، پس از مطالعه ورق الخیال و ادراک اسرار ازل الازال، به اختراع ماده ای به نام روح الاجنه (ترکیبی از افیون و چرس) پرداختند. این ماده به نحوی طراحی شده بود که اثر تخریری افیون را با اثر تحریکی حشیش در تعادل نگاه دارد تا شدت تخیل در آنان فروکش کرده و به احترام مقام کبریایی، از فراتر رفتن از حضرت ذوالجلال امتناع ورزند؛ مبادا

پیش از پیشوای وحدت گام بردارند یا به فنا فی الله برسند و از فیض ذکر وحده لا شریک له محروم شوند» (ادیب‌الحکما، ۱۳۶۴، ص. ۱۴).

ادیب در قالب یکی از شخصیت‌های داستان خود، منشأ گسترش مواد مخدر و رواج انواع روش‌های متنوع مصرف آن را به برخی درویشان نسبت می‌دهد و آن‌ها را به سبب گرایش افراطی‌شان به مخدرات، هدف طنز و نکوهش قرار می‌دهد: «آنان که در زهد و فقر، شهرتی یافتند، می‌کوشیدند امیال نفسانی را سرکوب کنند تا بی‌اعتنا به دنیا، به مراتب بالاتر عرفان برسند» (ادیب‌الحکما، ۱۳۶۴، ص. ۶۴).

این سبک کنایی، به تعبیر ویلیامز، مصداقی از شکل‌گیری یک گفتمان فرهنگی تازه است که پیش از آن‌که صورت‌بندی نظری یابد، از طریق طنز، عاطفه و روایت، ذهنیت جمعی را درگیر می‌سازد. چنین گفتمانی در جریان زمان به یک نیروی مقاوم فرهنگی علیه ساختارهای اجتماعی ناکارآمد بدل می‌شود و می‌تواند آگاهی انتقادی و اجتماعی را پدید آورد. از نگاه ویلیامز، این روند، نشانه‌ای از زایش یک ساختار احساسی نوین در پاسخ به تحولات و بحران‌های اجتماعی است (Williams, 1977, p. 134). از این منظر، می‌توان دریافت که ادیب‌الحکما با بهره‌گیری از زبان طنز، نه تنها انحطاط اخلاقی و اجتماعی را بازتاب می‌دهد، بلکه بنیان‌های یک گفتمان انتقادی در حال رشد را نیز پایه‌ریزی می‌کند.

۷- معتاد به مثابه بیمار اجتماعی نیازمند درمان: بازنمایی‌های تغییر یافته در نظم فرهنگی مسلط

یکی از مؤلفه‌های مهم در تحلیل‌های اجتماعی و فرهنگی در کتاب صحبت سنگ و سبو، تغییر جایگاه و بازنمایی معتاد است. در این اثر، ادیب‌الحکما معتاد را نه به عنوان یک «خطر اخلاقی» که باید طرد شود، بلکه به عنوان «بیمار اجتماعی» که نیاز به درمان و مراقبت دارد، به تصویر می‌کشد. این تغییر نگاه به معتاد، در حقیقت به شکلی پیچیده و چندلایه ارائه می‌شود که در آن هم نقدهای تند و هم همدلی‌های طیبانه وجود دارد.

در دیدگاه گفتمان مسلط فرهنگی عصر قاجار، معتاد معمولاً به عنوان فردی اخلاقاً فاسد و طردشده شناخته می‌شد که نه تنها هیچ‌گونه حمایتی از جامعه دریافت نمی‌کرد، بلکه نوعی انگ اجتماعی به وی چسبیده بود. این تصور که معتاد در نهایت باید به دلیل آسیب‌های اجتماعی و فردی خود مجازات شود، رایج و غالب بود. اما در صحبت سنگ و سبو، ادیب‌الحکما این دیدگاه را به چالش می‌کشد و معتادان را به عنوان «سوژه‌های زخم‌خورده اجتماعی» می‌شناسد که گرفتار یک نظام اجتماعی فاسد و ناکارآمد شده‌اند. در این چارچوب، معتاد نه مجرم، بلکه فردی است که به دلیل شرایط محیطی، اجتماعی و اقتصادی دچار آسیب شده است و نیازمند درمان است.

این نوع بازنمایی که با دیدگاه‌های گفتمان مسلط در تضاد است، نوعی جابه‌جایی معنایی (Disarticulation) به حساب می‌آید. در نظریه ویلیامز، ساختار مسلط فرهنگی در مواقعی که نمی‌تواند معانی و نمادهای اجتماعی را در سطح کلی جامعه حفظ کند، زمینه را برای تغییرات بازنمایی و ابداع ساختارهای جدید فراهم می‌آورد (Williams, 1977, pp. 120-125). در کتاب صحبت سنگ و سب، این جابه‌جایی معنایی خود را در نحوه بازنمایی معتاد و جایگزینی تصویر بیمار به جای مجرم نشان می‌دهد.

ادیب‌الحکما در این اثر، همچنان که معتادان را مورد نقد قرار می‌دهد، اما با نگاهی طبیعیانه و انسانی، از آنان به‌عنوان افرادی که باید تحت درمان قرار گیرند یاد می‌کند. این نگرش نه تنها نشان‌دهنده تحولی در فهم اجتماعی از اعتیاد است، بلکه با فراهم آوردن یک روش درمانی مبتنی بر داروهای خاص خود، جایگاه اجتماعی معتاد را به‌عنوان فردی نیازمند کمک و مراقبت تقویت می‌کند. در حکایت «آقای تریاک‌کش و نوکر آقا‌کش»، این نگاه در قالب یک روایت داستانی به‌خوبی تجلی پیدا می‌کند. در این داستان، حاجی وزیر، بازرگان موفق که به دلیل اعتیاد به تریاک دچار سقوط فیزیکی و اجتماعی می‌شود، قربانی مجموعه‌ای از مناسبات فاسد و فریبنده اجتماعی می‌گردد. پزشکان ناکارآمد، اطرافیان طماع و فقدان نظارت اجتماعی، او را به سوی زوال سوق می‌دهند. ادیب‌الحکما با به تصویر کشیدن این ماجرا، علاوه بر نقد ساختارهای اجتماعی و اقتصادی فاسد، نگاهی همدلانه و اصلاح‌طلبانه به مسئله اعتیاد ارائه می‌دهد.

این تغییر در بازنمایی معتاد به‌عنوان یک «سوژه اجتماعی زخم‌خورده»، باعث می‌شود که خواننده نه تنها از نگرش‌های اخلاقی و اجتماعی گذشته فاصله بگیرد، بلکه آگاهی انتقادی جدیدی پیدا کند که به نقد بنیادهای ساختاری و فرهنگی موجود نیز می‌پردازد.

۸- پیوند زبان، ساختار و تمایزات هنری در شکل‌دهی به احساسات جمعی و بازنمایی اجتماعی

در چارچوب نظری ریموند ویلیامز، زبان و ساختار نه تنها ابزارهای بیان فردی‌اند، بلکه در بطن فرهنگ جاری‌اند و پیوندی ارگانیک با احساسات جمعی و ساختارهای اجتماعی برقرار می‌کنند. در منظومه فکری ویلیامز، زبان در جایگاه یک نهاد فرهنگی پویا، حامل و بازتاب‌دهنده تجارب زیسته، منازعات تاریخی و صورت‌بندی‌های ایدئولوژیک جامعه است. بر این مبنا، نثر چندلایه، سیال و گاه ناسازوار کتاب صحبت سنگ و سب، نه صرفاً یک سبک ادبی، بلکه بازنمایی و برساختی است از بافت اجتماعی و عاطفی جامعه عصر قاجار در آستانه تحولات مشروطه.

نثر این کتاب، با گسست از یکنواختی سبکی، آگاهانه از طیف گسترده‌ای از زبان‌ها بهره می‌برد: از زبان فخیم و فاضلانه‌ای که با نحو عربی و ترکیبات کلاسیک تزئین شده، تا زبان محاوره، ضرب‌المثل‌ها، کنایات و اصطلاحات عامیانه که در خود تکه‌هایی از گفتار روزمره، هزل، طنازی و حتی زبان کوچه و بازار را جای داده است. این ترکیب بی‌سابقه، همان چیزی است که ویلیامز آن را "زبان تجربه زنده (lived experience)" می‌نامد؛ زبانی که نه در خدمت بازتولید هنجارهای تثبیت‌شده، بلکه در جهت "برساخت فرهنگی" نوینی به‌کار می‌رود که مردم عادی را در مرکز گفت‌وگوهای اجتماعی قرار می‌دهد (اسکویی، ۱۴۰۱، ص. ۴۶).

این تنوع سبکی، علاوه بر آن‌که بازتابی از "گونه‌گانگی فرهنگی" است، حامل لایه‌های متعددی از عواطف جمعی است: زبان طعن و طنز، خشم و اندوه، امید و یأس، و نیز میل به تغییر و اصلاح اجتماعی. به‌ویژه زبان محاوره‌ای، که غالباً درون فضای رسمی نثر کلاسیک به چشم نمی‌خورد، اینجا به‌عنوان بستر بروز احساسات جمعی توده‌ها، یعنی خشم فروخورده، دلزدگی از وضع موجود، و نوعی ریشخند اجتماعی عمل می‌کند. به تعبیری، زبان در این کتاب فقط بازتاب‌دهنده احساسات نیست، بلکه خود، "محل تولید احساس جمعی" است؛ دقیقاً همان‌گونه که ویلیامز معتقد است زبان و ساختارهای فرهنگی می‌توانند کنش‌گرانه در تولید معنا و عاطفه اجتماعی ایفای نقش کنند. ساختار نثر صحبت سنگ و سبو نیز، با بهره‌گیری از جملات بلند، پیوسته و معترضه‌های مکرر، ساختاری غیرخطی و گسسته از انسجام کلاسیک را خلق کرده که بیشتر به جریان سیال ذهنی متکلمی بدل می‌شود که با خشم، اشتیاق، شوخ‌طبعی و گاه بی‌قراری در پی شرح روایت خویش است (اسکویی، ۱۴۰۱، ص. ۴۶). در این نوع روایت، آنچه بازمی‌تابد نه فقط محتوای تاریخی یا انتقادی، بلکه ضربان عاطفی جامعه‌ای در حال گسست و بازسازی است. این ریتم درهم و برهم، همان‌گونه که ویلیامز در تحلیل زبان‌های متداخل فرهنگی مطرح می‌سازد، نشانگر وضعیت مرزی یا لیمینال جامعه‌ای است که در میان «ساختارهای احساس قدیم و جدید» در نوسان است.

کاربرد واژگان و ترکیبات نوظهور و گاه ساختارگرایز نیز، گواه بر «خلاقیت فرهنگی» است که ویلیامز آن را ویژگی بنیادین لحظات تاریخی در حال گسست می‌داند. این خلاقیت، هم در خدمت تفنن ادبی است و هم نوعی بازی زبانی است که از دل بحران فرهنگی و اجتماعی سربرمی‌آورد؛ گویی نویسنده می‌کوشد با خلق زبان جدید، رنج و اضطراب تاریخی خود و جامعه خویش را به کلمات ترجمه کند. به تعبیر ویلیامز، اینجا با "زبان‌های نوپدید فرهنگی" (emergent cultural languages) مواجهیم که به جای بازتاب صرف، در صدد شکل دادن به جهان اجتماعی و احساس جمعی نوین‌اند.

افزون بر این، حرکت پرشی و پرحاشیه از یک موضوع به موضوع دیگر، انقطاع‌های ناگهانی و بازگشت‌های تأخیری به موضوع اصلی، در فرم متن، شکلی از "روایت بی‌قرار" را می‌سازد که معادل سبک‌شناختی وضعیت ذهنی و جمعی بحران‌زده است. به زبان ویلیامز، این گسست‌های روایی، نوعی "فرم اجتماعی" را شکل می‌دهند که برون‌داد مستقیم ناهم‌زمانی ساختارهای فرهنگی و احساسات جمعی است. آنچه در این روایت پرحاشیه و پرکنایه تجسم می‌یابد، درواقع "درهم‌تنیدگی شکل و احساس" است؛ همان «ساختار احساس» (structure of feeling) که ویلیامز آن را جوهره تجربه زیسته، پیش از آن‌که به گفتمان رسمی بدل شود، می‌نامد.

درنهایت، صحبت سنگ و سب با سبک روایی گریزپا، نثر چندصدایی، زبان ترکیبی، و واژگان احساس‌برانگیز و فرهنگ‌زای خود، به مثابه یک متنی فرهنگی و عاطفی، نه تنها مستندساز وضعیت اجتماعی عصر خویش است، بلکه در ساخت احساسات جمعی مقاومت، تمسخر، طغیان، اضطراب و اصلاح‌طلبی نیز نقش فعالی ایفا می‌کند. به همین دلیل، تحلیل آن در چهارچوب ریموند ویلیامز، نه تحلیلی صرفاً ادبی، بلکه فرهنگی-اجتماعی، و درعین حال، سیاسی-احساسی است؛ تحلیلی از زبانی که می‌کوشد هم صورت‌بندی کند و هم دگرگون سازد.

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد کتاب صحبت سنگ و سب اثر ادیب‌الحکما، نه تنها بازتاب‌دهنده واقعیت‌های اجتماعی و فرهنگی ایران در دوره مشروطه است، بلکه با بهره‌گیری از ابزارهای طنز، روایت و هجو، شکل‌گیری نوعی آگاهی انتقادی و ساختار احساسی نوین در برابر بحران‌های اجتماعی و فرهنگی را بازنمایی می‌کند. تحلیل این اثر بر اساس چارچوب مفهومی ریموند ویلیامز، به‌ویژه نظریه «ساختارهای فرهنگی» و مفاهیم کلیدی او شامل ساختار مسلط، ساختار پسماند، ساختار برآمده و ساختار احساس، امکان درک چندلایه و انتقادی از متون تاریخی و ادبی را فراهم می‌آورد.

ادیب‌الحکما در این اثر، با بازنمایی سه نیروی اصلی در گسترش اعتیاد-اطبای مروج افیون، دولت استبدادی و قشون بی‌انضباط- به تحلیل نقش ساختارهای مسلط و پسماند در تثبیت وضعیت اجتماعی موجود می‌پردازد. طب سنتی و حکمای عوام‌فریب، نمونه‌ای از ساختار پسماند هستند که با ابزار روایت و طنز، استمرار قدرت پیشامدرن و مقاومت در برابر تجدد و علم‌گرایی را نشان می‌دهند. از سوی دیگر، نهاد سلطنت و دولت استبدادی، بازتاب‌دهنده ساختار مسلط است که با ناکارآمدی و فساد ساختاری خود، بحران اعتیاد و فروپاشی اجتماعی را تشدید می‌کند. روایت‌های طنزآلود و کنایه‌آمیز ادیب، با ایجاد گسست و پرسشگری در دل این ساختار مسلط، زمینه شکل‌گیری

آگاهی انتقادی یا همان ساختار برآمده را فراهم می‌آورد و امکان بازاندیشی در مشروعیت قدرت و مناسبات اجتماعی را ایجاد می‌کند.

یکی از یافته‌های کلیدی پژوهش، بازنمایی قشون ایران به‌عنوان نهاد نظامی فاسد و معتاد است که نه تنها نشان‌دهنده ناکارآمدی دولت، بلکه مصداق بحران احساسی-اجتماعی و فروپاشی ساختارهای فرهنگی است. این تصویر، با مفهوم ویلیامزی «ساختار احساس» هم‌خوانی دارد؛ به‌طوری‌که تجربه زیسته و عاطفی افراد جامعه، هنوز در قالب گفتمان رسمی یا ایدئولوژی مسلط شکل نگرفته، اما در متن ادبی و طنزآمیز ادیب بازتاب می‌یابد و حس مشترکی از بی‌اعتمادی، اضطراب و فروبستگی ایجاد می‌کند.

ادیب‌الحکما همچنین با بازنمایی معتاد به‌عنوان بیمار اجتماعی نیازمند درمان، نه مجرم اخلاقی، نوعی جابه‌جایی معنایی ایجاد می‌کند که با بازنمایی‌های گفتمان مسلط در تضاد است. این تحول، نشان‌دهنده شکل‌گیری آگاهی جمعی و انتقادی نوین است که قادر به نقد بنیادین ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ناکارآمد می‌باشد. به بیان ویلیامز، این فرایند بیانگر ظهور ساختارهای نوظهور فرهنگی و احساسی است که پیش از آنکه در قالب نظریه یا ایدئولوژی تثبیت شود، از طریق تجربه‌های زیسته و احساسات جمعی شکل می‌گیرد.

علاوه بر این، اثر چندصدایی، ترکیبی و پرحاشیه کتاب، با بهره‌گیری از زبان فخیم و محاوره‌ای، طنز و کنایه، و روایت‌های گریزپا، خود به‌مثابه ابزاری برای برساختن احساسات جمعی و بازنمایی اجتماعی عمل می‌کند. این شیوه زبانی، همانند «زبان تجربه زنده» ویلیامز، به تولید معنا، عاطفه و مقاومت فرهنگی می‌انجامد و نشان می‌دهد که زبان و ساختار اثر، فراتر از بیان فردی، می‌توانند کنش‌گرانه در شکل‌دهی آگاهی جمعی و فرهنگ عمل کنند.

در مجموع، تحلیل کتاب صحبت سنگ و سبو با بهره‌گیری از نظریه ریموند ویلیامز، نشان می‌دهد که ادیب‌الحکما با تکیه بر طنز و روایت، نه تنها فساد و ناکارآمدی ساختارهای مسلط را افشا می‌کند، بلکه بنیان‌های یک گفتمان انتقادی و فرهنگی نوظهور را فراهم می‌سازد که از طریق آن جامعه در مواجهه با بحران‌های اخلاقی، اجتماعی و سیاسی، امکان شکل‌گیری آگاهی و مقاومت جمعی را می‌یابد. این اثر، به‌روشنی تجلی تعامل میان ساختار مسلط، پسماند و برآمده و نیز نقش حیاتی «ساختار احساس» در درک و بازنمایی تجربه‌های تاریخی و زیسته جامعه ایرانی در دوران مشروطه است.

کتابنامه

- ادیب الحکما، م. س. (۱۳۶۴). صحبت سنگ و سبو، به کوشش مهین اثنی عشری، تهران: نشر تاریخ ایران
- ادیب الحکماء، م. س. (۱۳۸۰). تفننات ثلاثه، در دفتر تاریخ: مجموعه اسناد و منابع تاریخی، جلد دوم، تصحیح ایرج افشار، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار، صص ۳۴۳-۳۷۷.
- اسکویی، ن. (۱۴۰۱). ادبیات دوره مشروطه و نظریات انتقادی به معضل اعتیاد به مواد افیونی؛ بررسی موردی: کتاب صحبت سنگ و سبو، مطالعات هنر و رسانه، دوره ۴، شماره ۷، صص ۴۱-۶۸.
- آقاجری، ه. و همکاران. (۱۳۹۱). علل رواج اعتیاد در جامعه عصر قاجار و آثار اجتماعی آن، مطالعه تاریخ اسلام، سال چهارم، شماره ۱۲، صص ۱۱-۳۳.
- بلوشر، و. (۱۳۶۰). سفرنامه بلوشر، ترجمه کی کاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی.
- بهای، م. ح. (۱۳۸۶). جامع عباسی: رساله عملیه، قم: جامع مدرسین قم.
- تاورنیه، ژ. ب. (۱۳۸۳). سفرنامه تاورنیه، ترجمه حمید ارباب شیرانی، تهران: نیلوفر.
- جنابدی، م. ب. ح. (۱۳۷۸). روضه الصفویه، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- خورموجی، ج. (۱۳۸۰). زهت الاخبار، تصحیح علی آل داوود، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- دالمانی، ه. ر. (۱۳۳۵). از خراسان تا بختیاری، ترجمه علی محمد فره‌وشی، تهران: امیرکبیر.
- شاردن، ژ. (۱۳۷۲). سفرنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، تهران: توس.
- شفیعی کدکنی، م. ر. (۱۳۸۶). تاریخ قلندریه، تهران: سخن.
- صفا، ذ. (۱۳۷۸). تاریخ ادبیات در ایران، جلد پنجم، تهران: فردوس.
- عمادالدین شیرازی. (۱۳۸۸). تحفه حکیم مؤمن، ج اول، به اهتمام محمدرضا حسینی، تهران: فرهنگستان علوم پزشکی.
- کمپفر، ا. (۱۳۶۰). سفرنامه کمپفر. ترجمه کیکاووس جهاننداری. تهران: خوارزمی
- کیوانی، ح. (۱۳۹۲). شیرخانه‌ها و نقش آن‌ها در گسترش مصرف تریاک در دوره قاجار، نشریه پژوهش‌های تاریخی، شماره ۲۴، صص ۵۹-۷۶.
- متی، غ. (۱۳۸۹). مخدرات در تاریخ اجتماعی ایران، فصلنامه پژوهش‌های فرهنگی ایران، شماره ۱۵، صص ۱۶۳-۱۸۶.
- مجلسی، م. ب. (۱۳۶۲). رساله حدود و قصاص و دیات. تصحیح علی فاضل. قم: نشر آثار اسالمی
- نورعلیشاه ثانی، م. ن. (۱۳۸۲). ذوالفقار، تصحیح عباس شوقی، تهران: شرکت انتشار.
- واله اصفهانی، م. ت. (۱۳۷۲). بستان السیاحه، به کوشش منصوره اتحادیه، تهران: تاریخ ایران.